

1997-04-02

Dnr 1997:800

AVVITTRING OCH GRUNDLAGSÄNDRING

Har de rättigheter som befolkningen i södra lappland fick i samband med 1915 års tilläggsavvittring, bl a rätt till fri jakt och fiske, betesrätt, färdselrätt, rätt till uppgrävning mm, upphört?

Har dessa rättigheter berörts i samband med beslutet om den fria småviltjakten och fisket eller bolagiseringen/utförsäljningen av statens skogar? Allmänninglagstiftningen och det enskilda ägandet. I fallet Njakafjäll tvistas om rätt till del i Vilhelmina sockenallmänning. Går det att kontrollera vem som har del i allmänningen?

Vilka grundlagsändringar har gjorts som har koppling till äganderätt av fast egendom?

Bakgrund

Under 1700 och 1800-talen drevs en medveten politik från kronans sida att befolka och uppodla ödemarkerna i norra Sverige. Ett kungligt plakat år 1673 angående lappmarkernas bebyggande hade till syfte att uppmuntra bosättning i lappmarkerna. Genom tillkomsten av 1749 års lappmarksreglemente tog kolonisationen fart på allvar. Man uppmuntrade de som ville slå sig ner i Norrland för att driva jordbruk, bearbeta mineralfyndigheter, anlägga vattenverk eller bruk, avverka skog osv, så att landsändan därigenom skulle få ökad skattekraft. Den som ville kunde se ut en lämplig plats för bosättning och begära tillstånd att bosätta sig där. Så kallad syneförrättning verkställdes för att godkänna platsens lämplighet. Några bestämda gränser för nybygget drogs ej, men hade en mera till naturen och geografin kopplad gränsgivelse, exempelvis från ena fjälltoppen till en annan eller mot en bäck, å eller sjö, ja något i naturen lätt utvisbar plats och där vattendelaren (dit vattnet rann) spelade en avgörande roll skifteslag-nybyggen-byar emellan. I syne-protokollet antecknades i stället att det fanns tillräcklig mark för odling och där upptogs också de ängar som nybyggaren anvisades och som skulle läggas till nybygget samt en provisionell skattläggning, se byaböckerna. I avvaktan på att marken skulle odlas upp fick också nybyggaren en rätt till höavkastning på från kronomark utspridda utängar, ofta belägna långt från nybygget. Rätten till dessa utängar gällde tills vidare och syftade till att tillgodose ett kortvarigt behov av höavkastning. Nybyggarna fick också viss rätt till jakt och fiske, paragraferna 7, 8 och 9 i nämnt reglemente. 1749 års lappmarksreglemente saknar bestämmelser om rätt att begagna skogen, men det har ändå ansetts självklart att nybyggarna hade rätt att avverka skog till husbehov.

1) SFS 1873:26 2) Nr 603 3) SFS 1921:378 4) Sid 7 5) NJA 1942 s. 336 och 339
6) Prop. 1991/92:134 sid 36 7) Europakonventionen första tilläggsprotokollet art. 1

Samernas rättigheter

Samtidigt tolererades dock samerna som utövare av renskötsel, eftersom också denna näring var underkastad beskattning och man tänkte sig tydligen att renskötseln och de nya näringarna skulle kunna utövas sida vid sida i de vidsträckta skogs- och fjälltrakterna. Man har knappast haft någon tanke på att samerna skulle ha äganderätt till de vidsträckta marker som de under sitt nomadiserade liv genomströvade och att man därför gjorde intrång i samernas äganderätt när man tillät de nya näringarna att slå sig ner. Konungen proklamerade sig såsom ägare till de stora vidderna och utdelade jord och andra nyttigheter till enskilda **i enlighet med 1749 års lappmarksreglemente och avvittringsstadgarna av år 1824, 1850 och 1873**. Samernas kamp under denna tid tycks ha gällt att få behålla förutsättningarna för att utöva sitt näringsfång, snarare än att erhålla rätten till nyttigheter på området som inte hade med renskötsel att göra.

1873 års avvittringsstadga

Den slutliga regleringen av hemmanen och nybyggerna i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker skedde först genom en särskild avvittringslagstiftning under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. I lagstiftningen reglerades kronans och de enskildas rätt i förhållande till varandra.

Avvittringarna var en typ av för norra Sveriges fastighetsförhållanden grundläggande lantmåteriförrättningar. Genom avvittringarna skiljdes statens jord från andras. De första avvittringarna påbörjades på Carl XI:s tid och de sista avslutades omkring 1920. Den avvittringsförfattning som haft den största praktiska betydelsen i Lappland är 1873 års avvittringsstadga 1), som fortfarande formellt gäller.

Genom 1873 års avvittringsstadga reglerades avvittringen av Kronans marker till hemman till nybyggare i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Syftet var "betryggande av skogens framtida bestånd och bevarande av Lapparnes renbetesrätt". Författningen föreskriver att avvittring skall ske i hela Lappland. Gränserna skall dras mellan vad som skall vara byalagens och statens jord. Förrättningarna gjordes av lantmätare och kunde överklagas. Sedan de vunnit laga kraft var en definitiv gräns satt mellan böndernas (senare vanligen skogsbolagens) jord, å den ena, och statens jord, å den andra sidan. Även samernas intressen skulle beaktas vid avvittringen. Samernas rätt till vinterbete på enskildas mark inom lappmarken bekräftades i och med avvittringen som fredade **jordägarnas mantalsatta jord, vilka därmed blev jordbruksfastigheter**. Se SOU 1922:10 sid 60 med hänvisning till förarbetena för första renbeteslagen år 1886, nr 38.

För att skydda samernas existens fastställdes en gräns, ovanför vilken marken ansågs otjänlig för odling och nybyggesanläggningar (odlingsgränsen beslutades genom kungligt brev 1867).

Tilläggsavvittring

Den allmän avvittringen genomfördes i trakter där avvittring inte tidigare ägt rum. Genom särskild avvittring eller efteravvittring utbröts nybyggen som kommit till efter den allmänna avvittringens fullbordan på den odiponerade kronomarken. Avvittringarna kompletterades med en fristående förrättning, tilläggsavvittring, för indragning av ströängar mot **fullgott vederlag i mark**. Enligt dessa bestämmelser skulle ströängar som var belägna på kronomark, allmänningsskogar och samfälliga husbehovsskogar indras till kronan. Detta reglerades i 1916 års kungörelse angående tilläggsavvittring i vissa delar av Västerbottens läns lappmark 2) och i lagen om ströängars indragande till kronan 3). **Vad som särskilt speciellt måste uppmärksammas, det som verkligen är ströängar respektive utängar, se SOU 1957:30 ströängar, bl a sidorna 28-32. Man kan inte tala om ströängar som egentligen är utängar och tvärt om. Då måste allt bli fel om man hela tiden talar om fel saker.**

Vissa ängar indrogs ej till kronan utan fick behållas av innehavaren med äganderätt, s.k. reglerade ströängar. Det finns dock alltså ströängar som inte berörts av någon förrättning, s.k. oreglerade ströängar. Genom rättsfallet NJA 1986 s 165 har slagits fast att oreglerade ströängar innehåller en rätt som närmast är jämförlig med äganderätt. Oreglerade ströängar förekommer framför allt i Norrbottens län, men också i Västerbottens län. Tilläggsavvittringen och ströängsindragningen avslutades år 1933.

Avvittringsutslagen är rättskraftigt avgjorda. Fastighetsägare kan få sin rätt prövad genom talan vid domstol om bättre rätt än kronan till visst markområde eller genom lantmäteriförrättning. Ändringar av gränsdragningar kan ske genom fastighetsbestämning.

Bostadsutskottet konstaterade i sitt betänkande 1989/90:BoU12 4) följande:

Vad som framkommit i yttranden bl.a. från de rättsvårdande remissinstanserna och vid utskottets beredning av ärendet ger inte belägg för att avvittringsförrättningarna inte skulle ha verkställts i enlighet med de bestämmelser som gällde. Inte heller finns något stöd för uppfattningen att avvittringshandlingarna saknas utom i något enskilda fall.

Rättssäkerheten synes ha varit väl tillgodosedd med de möjligheter som fanns för den enskilde att bevaka sin rätt och att få en överprövning till stånd av de fastställda utslagen och den slutliga utstakningen. I stort sett samtliga avvittringsutslag ovan odlingsgränsen har varit föremål för sådana överprövningar.

Bostadsutskottet konstaterade vidare att möjligheterna till missförstånd är stora på grund av att frågorna kring avvittringen är komplicerade. Utskottet föreslog därför att riksdagen i ett tillkännagivande till regeringen skulle begära att informationsinsatser om avvittringen skulle vidtas. Riksdagen följde utskottet. En informationsskrift "Avvittringarna i lappmarkerna" gavs år 1991

ut av Justitiedepartementet, som tyvärr är helt felaktig och i strid med de genomförda avvitringsförrättningarna i Västerbottens län ovan odlingsgränsen. Nämnda informationsskrift 11-0738, 1991, har sin grund i och av bitr. överlantmätare Torbjörn Yttergrens, Länsstyrelsen, Umeå, 15-sidiga yttrande till Riksdagens bostadsutskott daterat 1990-02-05 dnr 21-4189 och undertecknat av dåvarande landshövding Sten Johansson samt ovan nämnda bitr. överlantmätare Torbjörn Yttergren. Detta 15-sidiga yttrande synes tydligt ha utgjort grunden för Justitiedepartementets informationsskrift enligt ovan.

Rätt till jakt och fiske

Enligt avvitringsstadgan skulle genom allmän avvitrning från kronans marker områden tilldelas hemman och nybyggen, som därmed avmättes och skattlades, se byaböckerna och skulle efter fullgörande av åboskyldigheterna av jordägarna skatteköpas (skatteomföras). Kronomarken förblev oavmätt - oavvittrad. Att avvitra är att avskilja, se Sv. Akademiens ordbok. Avvitringsförrättningarna protokollfördes (avvitringsprotokoll) där samtliga fyra inblandade parter undertecknade dessa avvitringsprotokoll och det var legitimerat behöriga företrädare för staten, kommunen, lapparna och nybyggarna genom fullmakter och förordnanden etc och finns antecknat i samtliga avvitringsprotokoll. Kronan och andra skogsägare fick dock behålla rätt till flottning i vattendrag. Kronan skulle också tillförsäkras rätt till vissa strömfäll. Ovan odlingsgränsen i Västerbottens län blev avsättningen av strömfäll enligt § 7 avvitringsstadgan nr 26 år 1873 för kronans räkning tydligen förbisett vid den allmänna avvitrningen, som var klar och slutförd i god tid före unionsupplösningen med Norge år 1905. Detta utgjorde grunden för de besvär och klaganden från en del enskilda jordägare, där Regeringsrättens första utslag med bifall till de som klagat och anförde besvär meddelades 1919-10-26, se Riksdagens skrivelse nr 257 1926-05-21 och Jordbruksutskottets utlåtande nr 53 1926-04-30 och därav tillkomsten av Lag om rätten till vissa vatten i övre delen av Västerbottens län SFS 1926:322 som fortfarande gäller, enbart och uteslutande Västerbottens län ovan odlingsgränsen. Avvitringsstadgan saknade bestämmelser om rätt till jakt och fiske. Efter avvitrningen har dessa rättigheter ansetts inskränkta till det område som hade tilldelats byn eller hemmanet 5), där inte nybyggarna/jordägarna vid avvitringsförrättningarna förbehöll sig vissa rättigheter såsom jakt, fiske, mulbete, färdselrätt, uppgrundningar etc helt i enlighet med 1749 års Lappmarksreglemente §§ 7-9.

I och med avvitrningen försvann samernas rätt till fri jakt mm på dessa områden. Detta tillkommer markägaren och nybyggaren. Fri jakt mm har därför inte berörts i samband med beslut om den fria småviltsjakten eller bolagisering av statens skogar.

Länsstyrelsen beslutar om de flesta typer av upplåtelse, framförallt rätt till jakt och fiske, på den mark som domänverket förvaltar ovanför odlingsgränsen.

Samernas rättigheter

Den första generella och i dag aktuella lagstiftningen och rennäringen som sådan om samernas rättigheter kom med 1886 års renbeteslag. Motiven till lagen var att kodifiera det dåvarande rättsläget. Samtliga instanser som under förarbetena till 1886 års lag uttalade sig om samernas rätt till fjälltrakterna, utgick från att denna rätt var en nyttjanderätt av något slag och att marken ägdes av staten, då möjligheterna att meddela inrymning som var grunden för Lappskatteländen upphörde vid ikraftträdandet av Renbeteslagen, SFS 1886:38 4 juni, se Kungl. Maj:ts prop nr 43, 1928-01-20 sidan 107 andra stycket, till Renbeteslagen SFS 1928:309.

Lapparna var enligt 1 § berättigade att uppehålla sig med sina renar inte bara inom Norrbottens och Västerbottens läns lappmarker och på för dem i Jämtlands län avsatta marker, dvs på skattefjällen, utan också på de trakter i övrigt som de efter gammal sedvana dittills hade besökt. Lapparna hade på dessa områden rätt till renbete, bruksrätt till skogen dock endast för eget behov, rätt till flyttningvägar samt rätt till jakt och fiske.

Enligt rennärlagslagen (1971:437) har samerna rätt att begagna mark och vatten till underhåll för sig och sina renar. I rätten ingår bl.a. rätt till renbete, jakt, fiske och visst skogsfång. I rennärlagslagen finns bestämmelser om inom vilka områden som renskötsel får bedrivas och om betestidens längd. De s.k. åretruntmarkerna, där renskötsel får bedrivas hela året omfattar Norrbottens och Västerbottens läns lappmarker dels ovanför odlingsgränsen och dels nedanför odlingsgränsen där skogsrenskötsel alltid bedrivits under våren, sommaren eller hösten och där marken tillhör staten eller utgör renbetesland eller renbetesfjäll. Renbetesland och renbetesfjäll är mark som vid avvittningen förklarats utgöra sådan mark och som inte blivit åbodelat till inägor och mantalsatt för uteslutande jordbruksändamål som därmed i huvudsak blev skatteköpta - kronlösta och i privat ägo. Det finns således inget renbetesland med mantal från avvittningen, utan mantalsatt jord är jordbruksmark, eftersom mantalet är skatt på höavkastningen, se Skatteläggningsförordningen 1873-05-30.

Bolagiseringen innebär ingen försvagning av renskötselrätten. Genom ändringar i rennärlagslagen jämställs mark som före bolagiseringen utgjorde kronomark med kronomark. Det innebär att inskränkningarna i ägarens rådighet över kronomark kommer att gälla även i fortsättningen oavsett i vems ägo marken är.

Departementschefen uttalar i propositionen om riktlinjer som skall gälla vid överföring av domänverkets mark- och fastighetsinnehav till aktiebolagsform 6).

"på grund av de speciella förhållanden som sålunda råder ovanför odlingsgränsen anser jag att den marken bör kvarbli i statens ägo".

Detta gäller även renbetesfjäll i de s.k. samefondsskogarna, då de speciellt avsatts för rennäringen i samband med avvitringsarna. Mark tillhörande samefondsskogarna belägen nedanför odlingsgränsen anses utan restriktioner kunna överlätas till det nya bolaget, då det saknar betydelse för de ändamål för vilka de ursprungligen avsattes.

Bolagisering av statlig mark

1683 års förordning bildade alltså utgångspunkten för avvitringsarna i Norrland och Dalarna och följdes av ett flertal författningar under 1700- och 1800-talen. Avvitringsarna pågick in på 1920-talet. Syftet med dessa avvitringar var bl.a. att få till stånd en avgränsning mellan enskild mark och kronans mark. Ur avvitrningen utgick hemman och nybyggen med avgränsad tilldelning av skogsmark. Hemmanets eller nybyggets tidigare rättigheter på kronomarken utsläcktes i stort sett helt, **utom där skriftligt antecknade förbehåll gjordes i samband med avvitringsförrättningarna som t ex ovan odlingsgränsen i Västerbottens län, där jordägarna förbehöll sig "alltframgent avgiftsfritt jakt och fiske", mulbete, färdselrätt, uppgrundningar etc, se avvitringsprotokoll och utslag för Sorsele övre, Stensele-Tärna övre och Vilhelmina övre avvitringslag.** Kronomarken redovisades vid avvitrningen såsom kronopark, kronoöverloppsmark och ej avmätt mark. Förvaltningen lades under skogsstyrelsen (domänverket). Många nybyggen med skogsmark har under åren återgått till kronan sedan innehavaren förverkat sig rätt genom att inte fullgöra odlings- och byggnadsskyldigheten. Dessa nybyggen har ställts under domänverkets förvaltning och införlivats med kronopark.

Njakafjäll

Njakafjäll är ett 2 600 hektar stort skogsområde nära den norska gränsen, väster om Vilhelmina i Norrbotten. Det är en del av det nästan orörda barrskogsbältet längs den svenska fjällkedjan och innehåller många hotade arter. Njakafjäll ägs av Vilhelmina sockenallmänning, som har avverkat delar av urskogen. För att spara urskogen bytte staten till sig annat skogsområde för avverkning i Njakafjäll.

Grundlagsskydd för äganderätten

I regeringsformen 2:18 finns ett förstärkt skydd för äganderätten inskrivet. Där föreskrivs att varje medborgare vilkens egendom tas i anspråk genom expropriation eller annat sådant förfogande skall vara tillförsäkrad ersättning för förlusten enligt grunder som bestämmes i lag. Europakonventionen innehåller också skydd för äganderätten. 7)

bilagor

Kongl. Maj:ts nådiga stadga (1873:26) om avvitrning i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker.

Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse (Nr 603) angående tilläggsavvittring i vissa delar av Västerbottens läns lappmark.

Slutkommentar

I ingressen ställs frågan om vilka som har rätt till del i Vilhelmina sockenallmänning och om det går att kontrollera om vem som har del i allmänningen. Svaret är att nybyggare med mantalsatt jord har genom sina hemman överfört ett skogsanslag till en allmänning och gemensam förvaltning. De som har mantalsatt jord inom Vilhelmina socken ovan odlingsgränsen, har del i allmänning.

Under rubriken *Bakgrund* sidan 1, har 1749 års lappmarksreglemente aktualiserats. Detta dokument som inte är upphävd och alltmänt gällande, bildar inte bara grundvalen för ströängars rättsliga beskaffenhet, utan vissa av där givna rättigheter har samband med regleringen av hemman och nybyggen enligt 1873 års avvittringsstadga och införts i då upprättade avvittringsprotokoll. Se remissyttrande 1990-01-25 remiss nr 1689 till riksdagens bostadsutskott från hovrätten för övre Norrland.

Under rubriken *Jakt och fiske* påstås att jakten och fisket inskränkts för nybyggarna, vilket måste vara helt fel. Jakten och fisket var ett par rättigheter som nybyggarna förbehållit sig enligt den rätt man hade enligt lappmarksfriheterna. Som bevis för uppfattningen att jakten har upphört, åberopas en dom refererad i NJA 1942 s. 336 och 339. Här bör uppmärksammas att de åberopade målet avsåg jakt som skett i Killinge kronomark inom Gällivare socken i Norrbotten. Den avtalsrätt som har upprättats i samband med avvittringarna inom Västerbotten, berör endast Sorsele socken, Stensele socken och Vilhelmina socken ovan odlingsgränsen. Något sådant förbehåll finns inte inom Norrbottens län. Kan denna felaktiga uppgift bero på att man under rubriken *Njakaffäll* har placerat Vilhelmina socken inom Norrbottens län. Vidare bör pekas på att domen enligt NJA 1942 avser åberopad urminneshävd, medan en avtalsupprättad jakträtt inom Västerbottens län ovan odlingsgränsen är någonting helt annat.